

Niepełnosprawni mieszkańcy wsi. Sytuacja społeczna i zawodowa

Karolina Włodarczyk

Siedziba Główna

ul. Wiśniowa 40b lok.8
02-520 Warszawa

t: +48 22 697 87 84
f: +48 22 697 87 86

fundacja@idn.org.pl
www.aktywizacja.org.pl

KRS: 0000049694 NIP: 527-13-11-973 REGON: 006229672

Spis treści

Problem wykluczenia społecznego osób niepełnosprawnych	3
Dane dotyczące poziomu aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych	7
Obszary determinujące niski poziom aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich	11
Środowisko rodzinne	12
Dostęp do edukacji oraz usług wspierających aktywizację zawodową	14
Dostęp do usług wspierających aktywizację zawodową	16
Dostęp do opieki zdrowotnej i usług rehabilitacyjnych	18
Wykluczenie cyfrowe	20
Otoczenie instytucjonalne	22
Sposoby zwiększania poziomu aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych zamieszkujących tereny wiejskie – projekt „e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich”	24
Bibliografia	28

Problem wykluczenia społecznego osób niepełnosprawnych

Osoby niepełnosprawne zaliczają się do jednej z najbardziej narażonych na marginalizację grup społecznych. Główną przyczyną owej marginalizacji jest brak równych szans dla osób niepełnosprawnych - status społeczny i materialny osób dotkniętych niepełnosprawnością sprawia, iż często znajdują się one w sferze ubóstwa, co z kolei powoduje eskalację postaw dyskryminacji oraz izolację społeczeństwa wobec osób niepełnosprawnych¹.

Wykluczenie społeczne osób niepełnosprawnych jest zjawiskiem powszechnym i problemem, z którym borykają się państwa na całym świecie. Dążąc do przeciwdziałania marginalizacji osób niepełnosprawnych 13 grudnia 2006 roku na 61 sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ została przyjęta Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych (ratyfikowana przez Polskę w dniu 6 września 2012 roku), której celem jest "popieranie, ochrona i zapewnienie pełnego i równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności przez wszystkie osoby niepełnosprawne oraz popieranie poszanowania ich przyrodzonej godności"². Do osób niepełnosprawnych *Konwencja* zalicza „te osoby, które mają długotrwale naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów co może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami"³.

Problem wykluczenia społecznego osób niepełnosprawnych został dostrzeżony także przez Światową Organizację Zdrowia, która w 2011 roku opublikowała *Światowy Raport o Niepełnosprawności (World Report on Disability)* stanowiący pierwszą i na chwilę obecną jedyną analizę sytuacji osób niepełnosprawnych na świecie⁴. Jednym z głównych celów *Raportu* jest wspieranie wprowadzania zaleceń zawartych w *Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych*⁵. Zgodnie z danymi zawartymi w *Raporcie*, na świecie żyje ponad miliard osób niepełnosprawnych, co stanowi ok. 15% populacji.

¹ J. KISIELEWSKA-MELLER, *Uszkodzenie słuchu a społeczna marginalizacja, dyskryminacja, wykluczenie*, w: H. GRZESIAK, M. FRYZA, K. RATAJCZAK (red.), *Wykluczenie społeczne wczoraj i dziś*, Poznań 2012, s. 29-30.

² ZGROMADZENIE OGÓLNE ONZ, *Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych*, New York 2006, art. 1.

³ *Tamże*.

⁴ A. OFFICER, *World Report on Disability*, "Niepełnosprawność - zagadnienia, problem, rozwiązania" 2012, nr IV, s. 27.

⁵ WORLD HEALTH ORGANIZATION, *World Report on Disability*, New York 2011, s. xi.

110 milionów osób niepełnosprawnych doświadcza znaczących trudności w codziennym funkcjonowaniu.⁶

Przeciwdziałanie marginalizacji osób niepełnosprawnych jest także jednym z kierunków działań Unii Europejskiej i państw członkowskich. Niepełnosprawnością dotkniętych jest ok. 80 milionów Europejczyków, co oznacza, iż niepełnosprawna jest jedna na sześć osób w Unii Europejskiej. Wskaźnik ubóstwa osób niepełnosprawnych jest wyższy od średniej aż o 70%⁷. 15 listopada 2010 roku Komisja Europejska zatwierdziła *Strategię w sprawie niepełnosprawności* na lata 2010-2020, która inicjuje "proces zwiększania możliwości osób niepełnosprawnych, tak aby mogły one w pełni uczestniczyć w życiu społecznym, na równych z innymi zasadach"⁸.

Problem wykluczenia społecznego osób niepełnosprawnych oraz konieczność podejmowania działań ukierunkowanych na wyrównywanie szans osób niepełnosprawnych dostrzegane są również na gruncie polskim. Główne zabezpieczenie praw osób niepełnosprawnych stanowi Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 roku, zapewniająca na mocy art. 32 pkt. 2 prawo do niedyskryminacji oraz nakładająca na władze publiczne (na mocy art. 68) obowiązek zapewnienia osobom niepełnosprawnym opieki zdrowotnej oraz obowiązek pomocy osobom niepełnosprawnym w zabezpieczeniu egzystencji, przysposobieniu do pracy oraz komunikacji społecznej (art. 69). 1 sierpnia 1997 roku Sejm RP uchwalił Kartę Praw Osób Niepełnosprawnych, w której znajduje się zapis, iż osoby niepełnosprawne mają prawo do niezależnego, samodzielnego i aktywnego życia oraz nie mogą podlegać dyskryminacji. Aktem prawnym w sposób szczegółowy i bezpośredni odnoszącym się do problematyki osób niepełnosprawnych jest Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 roku o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych⁹.

Polska jest jednym z nielicznych krajów, w którym przeprowadzane są regularne badania statystyczne dotyczące zjawiska niepełnosprawności. Informacje dotyczące skali niepełnosprawności w Polsce pochodzą przede wszystkim z badań prowadzonych cyklicznie przez Główny Urząd Statystyczny. Najważniejszym z tych badań, a zarazem jedynym pozwalającym ustalić zarówno liczbę osób niepełnosprawnych, jak i dokonać szczegółowej charakterystyki tej grupy jest spis powszechny

⁶ *Tamże*, s. 261-262.

⁷ KOMISJA EUROPEJSKA, *Europejska strategia w sprawie niepełnosprawności 2010-2020: Odnowione zobowiązane do budowania Europy bez barier*, Bruksela 2010, s. 3.

⁸ *Tamże*, s. 13.

⁹ B.N.A., *Uprawnienia osób niepełnosprawnych*, <http://www.niepelnospawni.gov.pl/uprawnienia-osob-niepelnospawnny/>, (24.02.2012).

ludności¹⁰. Ostatnie pełne dane o rozmiarach zjawiska niepełnosprawności w Polsce pochodzą z Narodowego Spisu Powszechnego (dalej NSP), przeprowadzonego w 2011 roku. Należy jednak zaznaczyć, iż pytania dotyczące niepełnosprawności miały w NSP charakter dobrowolny, w związku z czym 1,5 miliona respondentów odmówiło udzielenia na nie odpowiedzi. Można domniemywać, iż w grupie osób, które odmówiły odpowiedzi, znajdują się osoby posiadające orzeczenie o stopniu niepełnosprawności i w związku z tym, należy przyjąć, iż pochodzące z NSP 2011 dane odnoszące się do liczby osób niepełnosprawnych są niedoszacowane. Pomimo uznania niedoszacowania danych, informacje zawarte w *Raporcie z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011* pozwalają na określenie struktury osób niepełnosprawnych w Polsce¹¹.

Według wstępnych wyników NSP 2011, liczba osób niepełnosprawnych w Polsce wynosiła 4 697,5 tys., co stanowiło 12,2% ogółu ludności kraju. 46,1% w grupie osób niepełnosprawnych stanowili mężczyźni, a 53,9% kobiety. 3 133,3 tys. spośród osób niepełnosprawnych posiadało prawne potwierdzenie faktu niepełnosprawności. Liczba osób niepełnosprawnych zarówno prawnie, jak i biologicznie wynosiła w 2011 r. 2654,1 tys., tylko prawnie - 479 tys., natomiast tylko biologicznie 1564,3 tys.¹².

Zgodnie z wynikami NSP 2011r. w miastach zamieszkiwało 2089,8 tys., a na wsiach 1042,1 tys. osób niepełnosprawnych¹³. Pomimo tego, że osoby niepełnosprawne zamieszkujące na terenach wiejskich stanowią grupę mniej liczną niż niepełnosprawni mieszkańcy miast, to właśnie oni znajdują się w wyjątkowo trudnym położeniu i przez to wymagają szczególnej uwagi osób oraz instytucji, których działanie ukierunkowanie jest na przeciwdziałanie marginalizacji osób niepełnosprawnych.

Literatura przedmiotu oraz dostępne wyniki badań wskazują, iż osoby niepełnosprawne zamieszkujące obszary wiejskie w największym stopniu podlegają ryzyku wykluczenia społecznego. Transformacja społeczno-ekonomiczna dokonująca się w Polsce w ostatnich kilkunastu latach pogłębiła różnice występujące pomiędzy miastem a wsią. Procesy decydujące o rozwoju społecznym i gospodarczym wciąż jeszcze mają tendencję do koncentrowania się w ośrodkach znacznie

¹⁰ GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Osoby niepełnosprawne oraz ich gospodarstwa domowe 2002. Część II Gospodarstwa domowe*, Warszawa 2003, s. 23.

¹¹ GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2012, s. 63-64.

¹² *Tamże*.

¹³ GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2012, s. 64.

zurbanizowanych charakteryzujących się większym potencjałem rozwojowym niż obszary wiejskie. Na skutek tego, na terenach wiejskich występuje niższy niż w miastach poziom gospodarczy, a także znaczące trudności w dostępie do infrastruktury edukacyjnej, społecznej, teleinformatycznej i kulturalnej¹⁴. Czynniki te przekładają się na zwiększenie ryzyka wykluczenia społecznego niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich. Wynika to z faktu występowania syndromu cech sprzyjających marginalizacji społecznej, na który składają się:

- cechy indywidualne (m.in. trudna sytuacja materialna, niski poziom dochodów, relatywnie niższy poziom wykształcenia);
- cechy społeczne (słabość otoczenia instytucjonalnego, ograniczone więzi społeczne, uprzedzenia społeczne);
- cechy cywilizacyjne (niski poziom infrastruktury technicznej, brak dostępu do nowoczesnych technologii komunikacyjnych i informacyjnych, niedorozwój infrastruktury zdrowotnej i edukacyjnej)¹⁵.

Wymienione powyżej cechy prowadzą do zjawiska tzw. podwójnej marginalizacji osób niepełnosprawnych na wsiach polegającego na "zdwojonej sile oddziaływań prowadzących do społecznego wykluczenia osób niepełnosprawnych, wynikającej z połączenia negatywnego wpływu cech położenia społecznego związanych z zamieszkiwaniem na wsi lub w małym mieście i specyficznych uwarunkowań indywidualnych określonych przez rodzaj niepełnosprawności, którym obciążona jest dana osoba"¹⁶. Jednym z najbardziej znaczących elementów zjawiska marginalizacji i jednocześnie wskaźnikiem rzeczywistego położenia osób niepełnosprawnych jest sytuacja na rynku pracy¹⁷.

¹⁴ MINISTERSTWO EDUKACJI NARODOWEJ, Program *Rozwoju Edukacji na Obszarach Wiejskich na lata 2008-2013*, Warszawa 2008, s. 1.

¹⁵ B. GAĆIARZ, A. OSTROWSKA, W. PAŃKÓW, *Integracja społeczna i aktywizacja zawodowa osób niepełnosprawnych zamieszkałych w małych miastach i na terenach wiejskich - uwarunkowania sukcesów i niepowodzeń*, Warszawa 2008, s. 6.

¹⁶ *Tamże*, s. 9.

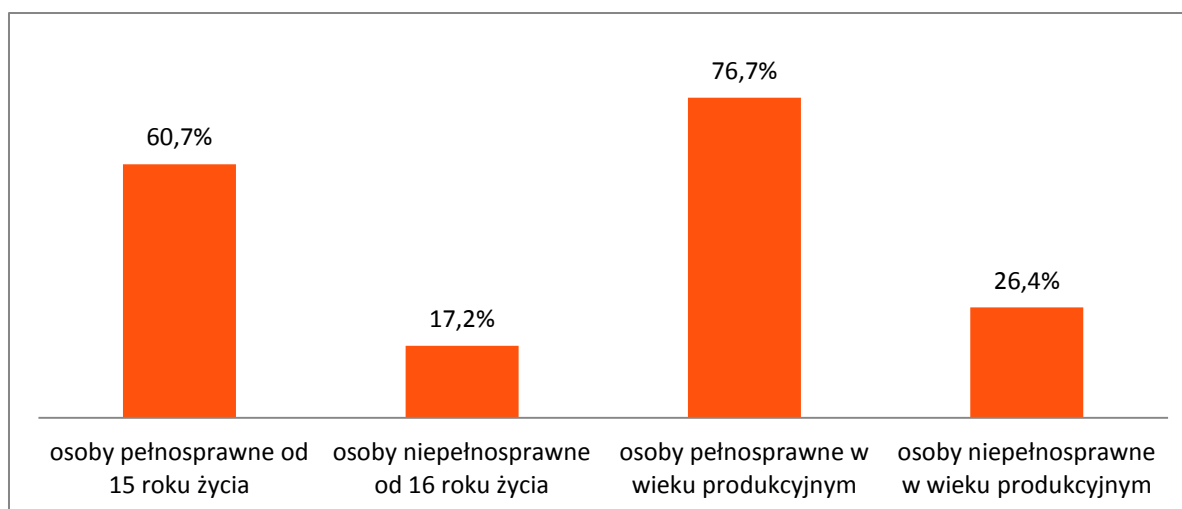
¹⁷ B. GAĆIARZ, A. OSTROWSKA, W. PAŃKÓW, dz. cyt., s. 8-9.

Dane dotyczące poziomu aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych

Osoby niepełnosprawne to grupa społeczna charakteryzująca się najniższym wskaźnikiem zatrudnienia w Polsce i tym samym najniższym poziomem aktywności zawodowej¹⁸. Za miarę aktywności zawodowej (współczynnik aktywności zawodowej) konkretnej zbiorowości powszechnie uznaje się procentowy udział osób aktywnych zawodowo (osób pracujących oraz bezrobotnych) w tej grupie ludności. Według wyników reprezentacyjnego Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (dalej BAEL) przeprowadzanego przez Główny Urząd Statystyczny, w 2011 roku współczynnik aktywności zawodowej dla osób niepełnosprawnych od 16 roku życia wynosił 17,2%, a dla osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym (od 18 do 59/64 roku życia) - 26,4%. Współczynnik aktywności zawodowej w grupie osób pełnosprawnych wynosił odpowiednio 60,7% oraz 76,7%. W 2011 roku zatrudnionych było 14,6% wszystkich osób niepełnosprawnych w wieku 16 lat i więcej oraz 22,3% wszystkich osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym. W grupie osób pełnosprawnych wartości te wynosiły odpowiednio 54,9% i 69,2%. Stopa bezrobocia osób niepełnosprawnych w 2011 roku wynosiła 14,8% dla osób w wieku 16 lat i więcej oraz 15,5% dla osób w wieku produkcyjnym. W populacji osób pełnosprawnych stopa bezrobocia osiągała wartości odpowiednio 9,5% oraz 9,7%¹⁹.

¹⁸ A. CHŁOŃ-DOMIŃCZAK, D. POZNAŃSKA, *Promocja zatrudnienia osób niepełnosprawnych na otwartym rynku pracy*, Międzynarodowa Organizacja Pracy, Budapeszt 2007, s. 13

¹⁹ RADA MINISTRÓW, *Informacja Rządu Rzeczypospolitej Polskiej o działaniach podejmowanych w 2011 roku na rzecz realizacji uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 roku Karta Praw Osób Niepełnosprawnych*, Warszawa 2012, s.9.; GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Kwartalne Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL)*, dane średnioroczne.

Rysunek 1. Współczynnik aktywności zawodowej w 2011 roku

W badaniach statystycznych dotyczących poziomu aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych zauważalna jest różnica występująca pomiędzy niepełnosprawnymi mieszkańcami miast i wsi. Zarówno w grupie osób niepełnosprawnych w wieku 16 lat i więcej, jak i w grupie osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym, mieszkańcy wsi charakteryzują niższym poziomem aktywności zawodowej oraz poziomem zatrudnienia niż mieszkańcy miast. W 2011 roku współczynnik aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi w wieku 16 lat i więcej wynosił 16% (w przypadku osób niepełnosprawnych w miastach - 17,6%). Dla grupy osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym współczynnik ten wynosił 23% (mieszkańcy wsi) oraz 28,7% (osoby zamieszkujące w miastach). Wskaźnik zatrudnienia osób niepełnosprawnych w wieku 16 lat i więcej wynosił 14,2% dla mieszkańców wsi oraz 14,8% dla mieszkańców miast. Dla osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym wskaźnik ten wynosił odpowiednio 20,3% (wieś) oraz 23,7% (miasto). Bezrobotnych w 2011 roku było 11,2% niepełnosprawnych mieszkańców wsi w wieku 16 lat i więcej oraz 11,9% osób niepełnosprawnych z terenów wiejskich w wieku produkcyjnym. Dla osób zamieszkujących w miastach stopa bezrobocia wynosiła odpowiednio 16,9% oraz 14,8%²⁰.

Na uwagę zasługuje fakt, iż przytoczone powyżej dane statystyczne, pomimo iż pochodzą z wyników reprezentacyjnego Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności, nie oddają w pełni sytuacji osób niepełnosprawnych na rynku pracy, szczególnie w aspektach zróżnicowania poziomu aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi i miast. Opierając się wyłącznie na wynikach BAEL

²⁰ BIURO PEŁNOMOCNIKA RZĄDU DS. OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH, *Informacja analityczna nt. sytuacji osób niepełnosprawnych w 2011 roku. Statystyczny opis sytuacji osób niepełnosprawnych w 2011 roku*, <http://www.niepelnosprawni.gov.pl/niepelnosprawnosci-w-liczbach-/rynek-pracy/informacje-i-dane-dotyczace-rynk/>, (27.02.2013).

można wysnuć tezę, iż różnice w zakresie poziomu aktywności zawodowej i bezrobocia pomiędzy niepełnosprawnymi mieszkańcami miast i wsi nie są znaczące. Tymczasem specyfika badania BAEL sprawia, że jego wyniki nie stanowią odzwierciedlenia rzeczywistej sytuacji niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich na rynku pracy. Powodem takiego stanu rzeczy jest przede wszystkim definicja bezrobocia stosowana w badaniach statystycznych statystyki publicznej (w tym BAEL i NSP). Zgodnie ze wspomnianą definicją osoby bezrobotne to „osoby w wieku 15-74 lata, które spełniają jednocześnie trzy warunki:

- w okresie badanego tygodnia nie były osobami pracującymi (zgodnie z definicją pojęcia - "Pracujący według BAEL i NSP 2002"²¹),
- aktywnie poszukiwały pracy, tzn. podjęły konkretne działania w ciągu 4 tygodni (wliczając jako ostatni - tydzień badany), aby znaleźć pracę,
- były gotowe (zdolne) podjąć pracę w okresie: wg BAEL – w ciągu dwóch tygodni następujących po tygodniu badanym, wg NSP 2002 – w tygodniu badanym lub następnym.

Do bezrobotnych zostały zaliczone także osoby, które nie poszukiwały pracy, ponieważ miały pracę załatwioną i oczekiwały na jej rozpoczęcie przez okres nie dłuższy niż 3 miesiące oraz dodatkowy warunek w BAEL - były gotowe ją podjąć²².

²¹ "Pracujący według BAEL i NSP 2002" to " Osoby w wieku 15 lat i więcej, które w okresie badanego tygodnia:

- wykonywały przez co najmniej 1 godzinę pracę przynoszącą zarobek lub dochód tzn. były zatrudnione w charakterze pracownika najemnego, pracowały we własnym (lub dzierżawionym) gospodarstwie rolnym lub prowadziły własną działalność gospodarczą poza rolnictwem, pomagały (bez wynagrodzenia) w prowadzeniu rodzinnego gospodarstwa rolnego lub rodzinnej działalności gospodarczej poza rolnictwem,

- miały pracę, ale jej nie wykonywały:

a) z powodu choroby, urlopu macierzyńskiego lub wypoczynkowego,

b) z innych powodów, przy czym długość przerwy w pracy wynosiła:

- do 3 miesięcy,

- powyżej 3 miesięcy, ale osoby te były pracownikami najemnymi i w tym czasie otrzymywały co najmniej 50% dotychczasowego wynagrodzenia.

Do pracujących - zgodnie z międzynarodowymi standardami - zaliczani byli również uczniowie, z którymi zakłady pracy lub osoby fizyczne zawarły umowę o naukę zawodu lub przyuczenie do określonej pracy, jeżeli otrzymują wynagrodzenie; Główny Urząd Statystyczny, Pojęcie stosowane w badaniach statystycznych statystyki publicznej. Pracujący według BAEL i NSP 2002, http://www.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-1452.htm, (27.02.2003).

²² GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Pojęcie stosowane w badaniach statystycznych statystyki publicznej. Bezrobotni według BAEL i NSP 2002*, http://www.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-20.htm, (27.02.2013).

Na zafałszowanie wyników BAEL odnoszących się do aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich wpływa również sam sposób przeprowadzania badań. Podstawą badań są wyniki ankiety przeprowadzanej w gospodarstwie domowym z osobą obecną w momencie przeprowadzania badania. Osoba udzielająca odpowiedzi na pytania ankietera może jednak nie posiadać pełnej wiedzy na temat sytuacji pozostałych domowników na rynku pracy i na skutek tego, jej odpowiedzi mogą być niezgodne ze stanem faktycznym²³.

Specyfika badań BAEL sprawia także, że ich wyniki mogą nie wykazywać tzw. bezrobocia ukrytego dotyczącego osób, które nie są zarejestrowane w powiatowych urzędach pracy, a które faktycznie pozostają bez pracy. W wynikach badań BAEL do grupy osób bezrobotnych mogą nie zostać zaliczone osoby pracujące we własnym gospodarstwie domowym ale nieosiągające z tego tytułu korzyści finansowych. Wielu mieszkańców wsi, w tym przede wszystkim niepełnosprawnych, pracuje niezarobkowo w gospodarstwie domowym i/lub rolnym w wymiarze np. kilku godzin tygodniowo, co sprawia (na mocy przytoczonych wcześniej definicji *pracujących* i *bezrobotnych według BAEL i NSP 2002*), że w badaniach statystycznych osoby te uznawane są za pracujące chociaż nie osiągają ze swojej pracy żadnych dochodów. Ponieważ zjawisko to dotyczy przede wszystkim osób zamieszkujących tereny wiejskie, bezrobocie ukryte jest często nazywane bezrobociem agrarnym²⁴.

Pomimo tego, iż wyniki badania BAEL nie odzwierciedlają w pełni sytuacji zawodowej osób niepełnosprawnych z terenów wiejskich, to jednak wskazują one, iż poziom aktywności niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich jest niższy niż poziom aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych zamieszkałych w miastach. Teza o niższym poziomie aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi jest potwierdzana również przez wyniki licznych, prowadzonych w ostatnich kilku latach, badań jakościowych na temat sytuacji osób niepełnosprawnych. Do najistotniejszych oraz najbardziej znaczących można zaliczyć następujące badania:

- badania "Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych" prowadzone w ramach projektu "Kluczowa rola gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych" współfinansowane z Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach programu operacyjnego - Programu Inicjatyw Wspólnotowych EQUAL dla Polski 2004 - 2006 (raport z badań został opublikowany w 2008 roku);

²³ K. DZIUGIEŁ, *Bezrobocie na obszarach wiejskich województwa mazowieckiego*, Warszawa 2011, s.10-11.

²⁴ *Tamże*, s. 15; B. ROKICKI, A. HRYNIEWICKA, *Definicje bezrobocia, jego przyczyny i konsekwencje*, w: Ł. ARENDT, A. HRYNIEWICKA, I. KULAK-DOLATA, B. ROKICKI, *Bezrobocie – między diagnozą a działaniem*, Warszawa 2012, s. 7.

- badania "Integracja społeczna i aktywizacja zawodowa osób niepełnosprawnych zamieszkałych w małych miastach i na terenach wiejskich. Uwarunkowania sukcesów i niepowodzeń" zrealizowane na zlecenie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej - Biura Pełnomocnika Rządu do spraw Osób Niepełnosprawnych (raport z badań opublikowano w 2008 roku);
- badania prowadzone w ramach projektu "Determinanty aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych zamieszkałych na obszarach wiejskich" finansowanego ze środków Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych w latach 2008-2012 (raport z badań został opublikowany w 2012 roku).

Należy zaznaczyć, iż wskazane powyżej badania nie miały na celu udowodnienia zróżnicowania poziomu aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców miast i wsi. Ukierunkowane były natomiast na określenie czynników warunkujących niższy niż wśród mieszkańców miast poziom aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych zamieszkujących tereny wiejskie. Teza o wyjątkowo niekorzystnej sytuacji osób niepełnosprawnych z terenów wiejskich na rynku pracy wydaje się więc być powszechnie uznawana i niepodważalna.

Obszary determinujące niski poziom aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich

Przyczyny niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych zamieszkujących tereny wiejskie są trudne do identyfikacji i usystematyzowania, co wynika przede wszystkim z faktu przenikania się różnych czynników oraz wzajemnych zależności występujących pomiędzy nimi²⁵. Niemożliwe jest w związku z tym wskazanie wszystkich przyczyn, które wpływają na niski poziom aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi, tak samo jak niemożliwe jest zhierarchizowanie wspomnianych przyczyn pod względem ich istotności. Możliwe jest natomiast wskazanie głównych obszarów, które determinują niski poziom aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich. Na podstawie literatury przedmiotu oraz dostępnych wyników badań do obszarów tych można zaliczyć: środowisko rodzinne, dostęp do edukacji, dostęp do opieki

²⁵ A. BARCZYŃSKI, *Propozycje narzędzi likwidacji zidentyfikowanych barier zatrudnienia osób niepełnosprawnych, w: Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych - możliwości przełamania barier zatrudniania. Materiały z konferencji "Kluczowa rola gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych" 19.03.2008, s. 80.*

zdrowotnej i usług rehabilitacyjnych, dostęp do usług wspierających aktywizację zawodową, wykluczenie cyfrowe oraz otoczenie instytucjonalne.

Środowisko rodzinne

Środowisko rodzinne jest jednym z głównych czynników wpływających na życie każdego człowieka. Oddziaływanie rodziny nabiera szczególnego znaczenia w przypadku osób niepełnosprawnych, które zazwyczaj są bardziej zależne od członków swojej rodziny niż osoby w pełni sprawne.

Rola, jaką odgrywa środowisko rodzinne w aktywizacji zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi, nie jest jednoznaczna. Dostępne wyniki badań wskazują, że otoczenie rodzinne wskazywane jest jako jeden z głównych determinantów niskiego poziomu aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich prawie wyłącznie przez przedstawicieli organizacji pozarządowych. W badaniach "Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych" przeprowadzonych w ramach projektu "Kluczowa rola gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych" przedstawiciele organizacji pozarządowych byli jedyną grupą badawczą, która negatywnie oceniła wpływ rodziny na proces aktywizacji zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi. Aż 30,2% spośród ankietowanych pracowników trzeciego sektora stwierdziło, że rodziny raczej nie chcą, aby osoba niepełnosprawna pracowała. Stopień zaangażowania rodzin w aktywizację zawodową został przez tę grupę badawczą określony bardzo nisko - wskaźnik zaangażowania rodziny wyniósł zaledwie 9,4%, podczas gdy przez same osoby niepełnosprawne wskaźnik ten został określony na poziomie 36,9% a przez rodziny osób niepełnosprawnych na poziomie 40,2%. Średni wskaźnik zaangażowania rodziny uzyskany na podstawie danych z trzech grup badawczych wyniósł 28,8%²⁶.

Osoby niepełnosprawne zamieszkujące na wsiach uważają, że członkowie najbliższej rodziny wspierają je w procesie aktywizacji zawodowej. 29.1% osób niepełnosprawnych biorących udział we wspomnianych powyżej badaniach stwierdziło, że rodziny raczej chcą, żeby pracowali. Tyle samo osób uznało, że rodzinom bardzo zależy żeby podjęły one zatrudnienie. Jedynie 7,8% badanych osób stwierdziło, że członkowie rodziny zdecydowanie odradzają im podjęcie zatrudnienia²⁷.

²⁶ A. BARCZYŃSKI, P. RADECKI, *Raport z badań "Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych" przeprowadzonych w ramach realizacji Partnerskiego Projektu "Kluczowa rola gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych"*, Warszawa 2008, s. 137-139.

²⁷ *Tamże*, s. 136-139.

Powyższe dane potwierdzają wyniki badania ankietowego przeprowadzonego w lutym wśród beneficjentów projektu "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich"²⁸. Spośród 66 osób, które wzięły udział w badaniu, zaledwie cztery osoby (6%) uznały, iż jedną z przyczyn pozostawania przez nie bez pracy jest niechęć rodziny do podjęcia przez nie zatrudnienia.

Jeszcze korzystniej niż osoby niepełnosprawne swoje zaangażowanie w aktywizację zawodową niepełnosprawnego członka rodziny oceniają przedstawiciele rodzin osób niepełnosprawnych. Najwięcej osób spośród członków rodzin osób niepełnosprawnych biorących udział w badaniach "Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych" stwierdziło, że raczej chcą aby niepełnosprawni członkowie ich rodzin pracowali (30.8%) oraz, że bardzo im zależy aby osoby te pracowały (27,1%).

W opinii wszystkich grup respondentów najważniejszymi przyczynami oporu rodzin niepełnosprawnych mieszkańców wsi przed podjęciem przez nie zatrudnienia są: obawa o stan zdrowia niepełnosprawnego członka rodziny, obawa przed utratą renty przez niepełnosprawnego członka rodziny oraz obawa przed dodatkowymi obowiązkami i wysiłkiem związanym z pracą niepełnosprawnego członka rodziny.

Określenie przez uczestników badania akurat tych trzech przyczyn jako najważniejszych źródeł oporu rodzin osób niepełnosprawnych wobec podejmowania przez nie pracy, wskazuje jednoznacznie na brak wsparcia rodzin osób niepełnosprawnych ze strony instytucji i organizacji oraz na problem braku bezpieczeństwa rentowego²⁹.

Zróżnicowanie ocen stopnia zaangażowania otoczenia rodzinnego w aktywizację zawodową osób niepełnosprawnych, rodzi trudności w określeniu rzeczywistego wpływu rodziny na aktywność zawodową niepełnosprawnych mieszkańców wsi. Wydaje się, iż pomimo tego, że przedstawiciele organizacji pozarządowych są jedyną grupą uznającą, iż otoczenie rodzinne jest jednym z determinantów niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych, to głos tej grupy

²⁸ Projekt "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich" realizowany był przez Fundację Pomocy Matematykom i Informatykom Niepełnym Ruchowo przy współfinansowaniu Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych. Celem projektu, realizowanego w okresie 01.01.2010 do 31.03.2013 było zwiększenie samodzielności niepełnosprawnych mieszkańców wsi. Do realizacji celów projektu został wykorzystany potencjał Centrów Kształcenia na Odległość na Wsiach.

²⁹ *Tamże*, s. 137, 140-141.

nie może zostać pominięty. Podkreślić należy, iż pracownicy organizacji pozarządowych mieli możliwość najbardziej obiektywnego ustosunkowania się do zagadnienia wpływu rodziny na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych, gdyż jako jedyni nie wchodzili w skład badanych systemów rodzinnych i w związku z tym mogli zachować dystans względem problemu, który poddawany był analizie. Ze względu na fakt, iż najkorzystniej wpływ członków rodziny na proces aktywizacji zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi ocenili sami przedstawiciele rodzin, można przypuszczać, iż nie jest to ocena w pełni obiektywna oraz że wspierająca – na poziomie deklaracyjnym – postawa rodzin nie zawsze znajduje odzwierciedlenie w wymiarze praktycznym.

Dostęp do edukacji oraz usług wspierających aktywizację zawodową

Dostęp do edukacji i tym samym wykształcenia jest jednym z kluczowych obszarów determinujących poziom aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich. Niski poziom wykształcenia znacznie ogranicza szanse na rynku pracy zwiększając jednocześnie ryzyko wykluczenia społecznego.

W Polsce istnieją znaczące dysproporcje w poziomie wykształcenia pomiędzy osobami niepełnosprawnymi a zdrowymi. W 2009 roku 38% populacji osób niepełnosprawnych posiadało wykształcenie co najwyżej gimnazjalne (wskaźnik ten dla całej populacji kształtował się na poziomie 24%). Wyższym wykształceniem legitymowało się zaledwie 6% osób niepełnosprawnych podczas gdy wśród wszystkich Polaków wykształcenie wyższe miało 16%³⁰.

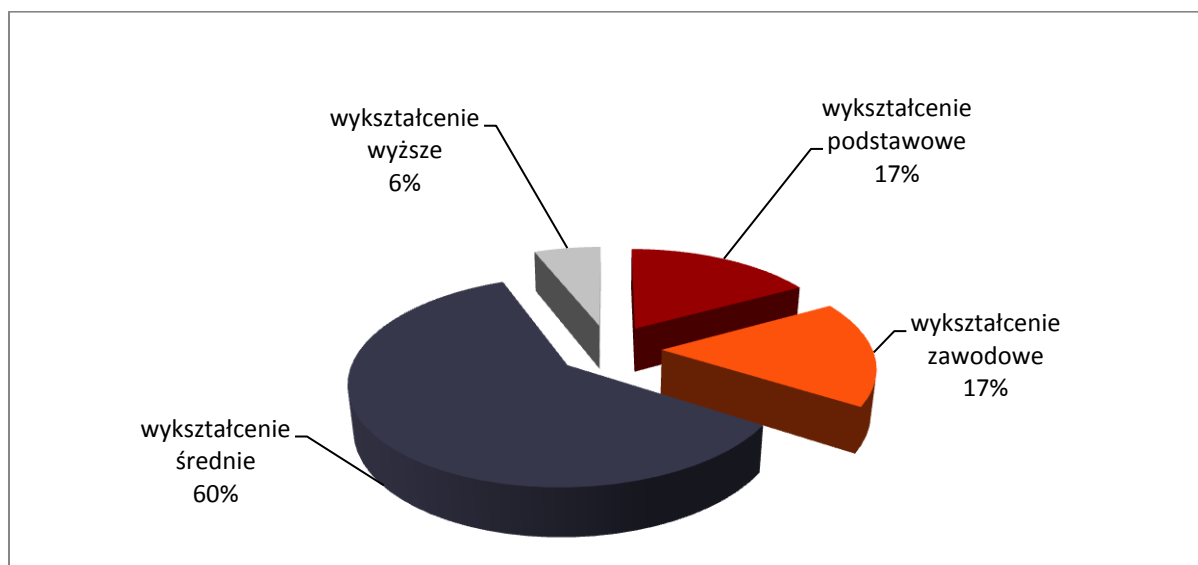
W populacji osób niepełnosprawnych zauważalne są znaczące różnice w strukturze wykształcenia mieszkańców miast i wsi. Dysproporcja ta jest szczególnie wyraźna w przypadku osób posiadających skrajne grupy wykształcenia. Niepełnosprawne kobiety zamieszkujące w miastach pięciokrotnie częściej legitymują się wyższym wykształceniem niż niepełnosprawne mieszkanki wsi. W grupie niepełnosprawnych mężczyzn wyższe wykształcenie posiada sześciokrotnie mniej mieszkańców wsi niż mieszkańców miast.

Na wsiach jest z kolei trzykrotnie więcej osób niepełnosprawnych z wykształceniem niepełnym podstawowym lub bez wykształcenia szkolnego³¹. Dane dotyczące niskiego poziomu wykształcenia niepełnosprawnych mieszkańców wsi potwierdzają również wyniki badania ankietowego

³⁰ R. ŚLEBODA, *Kierunek i poziom wykształcenia osób z niepełnosprawnością*, "Niepełnosprawność - zagadnienia, problem, rozwiązania" 2012, nr II, s. 116.

³¹ B. GAĆIARZ, A. OSTROWSKA, W. PAŃKÓW, *dz. cyt.*, s. 73.

przeprowadzonego wśród beneficjentów projektu "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich". Spośród 66 uczestników badania zaledwie 4 osoby legitymowały się wykształceniem wyższym, 40 osób miało wykształcenie średnie, 11 osób zawodowe i 11 osób podstawowe.

Rysunek 2. Poziom wykształcenia uczestników projektu „e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich

Relatywnie niższe niż w miastach wykształcenie niepełnosprawnych mieszkańców wsi wynika w dużej mierze z trudności w dostępie do edukacji na obszarach wiejskich. Potwierdzają to dane dotyczące kontynuowania nauki przez osoby niepełnosprawne. W 2002 roku w grupie wiekowej 13 - 15 lat naukę kontynuowało 91,1% osób niepełnosprawnych z terenów wiejskich, podczas gdy w miastach wskaźnik ten wynosił 97,6%. W starszych grupach wiekowych dysproporcja pomiędzy niepełnosprawnymi kontynuującymi naukę w miastach i na wsiach była jeszcze większa. W grupie wiekowej 16 - 19 lat naukę kontynuowało 68,5% niepełnosprawnych mieszkańców wsi oraz 79,2% niepełnosprawnych mieszkańców miast, natomiast w grupie wiekowej 20-24 lata edukację kontynuowało 15,2% osób niepełnosprawnych pochodzących z terenów wiejskich i aż 32,3 % osób niepełnosprawnych pochodzących z miast³²

Osoby niepełnosprawne zamieszkujące na wsiach oprócz utrudnionego dostępu do edukacji formalnej mają również najtrudniejszy ze wszystkich grup społecznych dostęp do edukacji pozaformalnej, ponieważ bardzo często wykluczone są z kształcenia ustawicznego, które dostępne jest dla ludzi w pełni sprawnych. Niedostępność ta wynika przede wszystkim z barier architektonicznych, gdyż wiele firm prowadzących działalność szkoleniową

³² MINISTERSTWO EDUKACJI NARODOWEJ, *dz. cyt.*, s. 8-9.

i edukacyjną ma swoje siedziby w budynkach, które nie są dostosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych³³. W przypadku osób niepełnosprawnych zamieszkujących na terenach wiejskich, korzystanie z kształcenia ustawicznego jest utrudnione także ze względu na fakt, iż uczestnictwo w takiej formie edukacji wymaga mobilności. Instytucje szkoleniowe mają swoje siedziby zazwyczaj w większych miastach, co sprawia, że niepełnosprawni mieszkańcy terenów wiejskich chcąc uczestniczyć w kursach czy szkoleniach muszą pokonywać nierzadko znaczne odległości. Dla wielu osób jest to bariera nie do pokonania. Najmniej możliwości udziału w różnych formach kształcenia ustawicznego mają więc osoby niepełnosprawne zamieszkujące obszary znacznie oddalone od miast i nierzadko pozbawione bezpośredniej łączności komunikacyjnej z nimi. Podkreślić należy, iż osoby niepełnosprawne zamieszkujące na wsiach często są wykluczone z możliwości korzystania z form kształcenia ustawicznego ze względu na zbyt niski poziom wykształcenia uniemożliwiający wzięcie udziału w kursach i szkoleniach³⁴.

Dostęp do usług wspierających aktywizację zawodową

Opisane we wcześniejszym punkcie trudności niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich w dostępie do edukacji sprawiają, iż szczególnego znaczenia nabierają dla tej grupy społecznej usługi wspierające aktywizację zawodową, takie jak m.in.: doradztwo zawodowe czy pośrednictwo pracy.

Usługi wspierające aktywizację zawodową są istotne dla niepełnosprawnych mieszkańców wsi, którzy ze względu na problemy zdrowotne, niskie wykształcenie i brak doświadczenia zawodowego nie wiedzą, jaką pracę i gdzie mogłyby wykonywać. Osoby zamieszkujące regiony nisko uprzemysłowione nie widzą możliwości podjęcia zatrudnienia na terenie swojej miejscowości, natomiast pracę poza nią postrzegają, ze względu na konieczność dojazdów, jako zbyt problematyczną³⁵. Stanowią więc grupę społeczną, która w szczególny sposób wymaga pomocy w wyborze lub zmianie odpowiedniego dla siebie zawodu (poradnictwo zawodowe), przygotowania

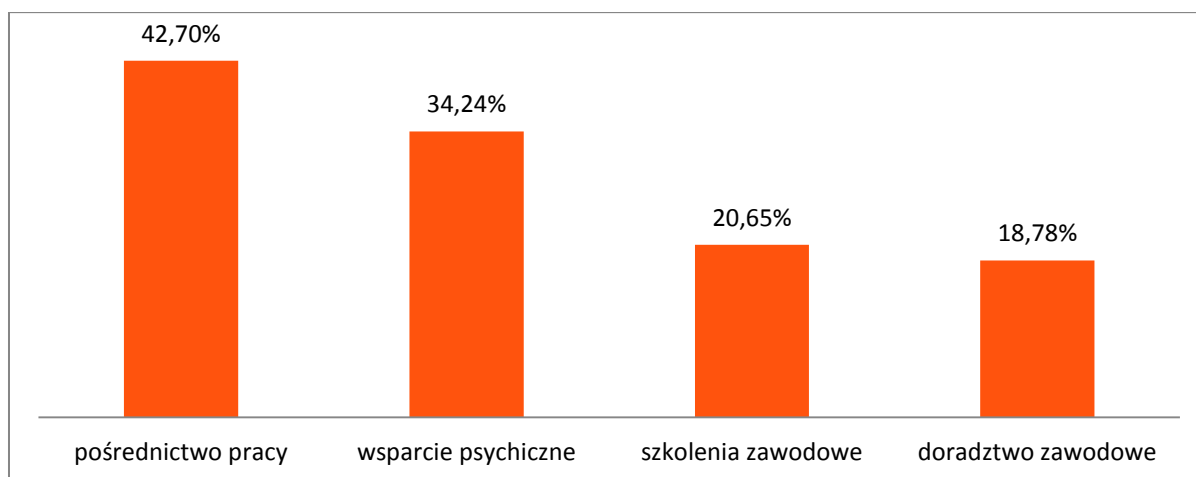
³³ J. ZADROŻNY, *Edukacja ustawiczna osób z niepełnosprawnościami*, w: RZECZNIK PRAW OBYWATELSKICH, *Równe szanse w dostępie do edukacji osób z niepełnosprawnościami. Analizy i zalecenia*, Warszawa 2012, s. 107.

³⁴ B. GAĆIARZ, A. OSTROWSKA, W. PAŃKÓW, *dz. cyt.*, s. 73 - 74.

³⁵ *Tamże*, s. 76.

do pracy zawodowej (nabycie związanych z danym zawodem wiedzy i umiejętności), a także pomocy w znalezieniu zatrudnienia (pośrednictwo pracy)³⁶.

Badania przeprowadzone wśród niepełnosprawnych mieszkańców obszarów wiejskich województwa lubelskiego pokazują że, główną instytucją wspierającą osoby niepełnosprawne zamieszkujące na wsiach w procesie aktywizacji zawodowej są Powiatowe Urzędy Pracy (twierdzi tak 20,86% badanych). Poza Powiatowymi Urzędami Pracy niepełnosprawni mieszkańcy wsi uzyskują wsparcie w procesie aktywizacji zawodowej od członków najbliższej rodziny (18,99% badanych), Gminnych Ośrodków Pomocy Społecznej (14,85%), przyjaciół i znajomych, a także zakładów aktywności zawodowej, spółdzielni inwalidów, organizacji pozarządowych, religijnych czy instytucji oświatowych. Usługami, z których najczęściej korzystają osoby niepełnosprawne z terenów wiejskich są pośrednictwo pracy (42,7% badanych), wsparcie psychiczne (34,24%), szkolenia zawodowe (20,65%) oraz doradztwo zawodowe (18,78%)³⁷.

Rysunek 3. Usługi aktywizacji zawodowej, z których najczęściej korzystają niepełnosprawni mieszkańcy wsi

Powyższe dane potwierdzają rozmowy z uczestnikami III edycji projektu "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich". Wielu z nich korzystało z usług wspierających proces aktywizacji zawodowej oferowanych przez Powiatowe Urzędy Pracy – zazwyczaj z pośrednictwa pracy. Jednocześnie jednak dla części uczestników projektu udział w nim był pierwszą okazją do skorzystania z konsultacji z doradcą zawodowym oraz ze szkoleń

³⁶ T. MAJEWSKI, *Osoby niepełnosprawne: problemy, potrzeby i możliwości zawodowe*, w: *Materiały szkoleniowe do cykli szkoleniowych prowadzonych przez Krajową Izbę Gospodarczo-Rehabilitacyjną w ramach realizacji Projektu Partnerskiego pt.: "Kluczowa rola gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych"*, s. 15-16.

³⁷ PAŃSTWOWA SZKOŁA WYŻSZA IM. PAPIEŻA JANA PAWŁA II W BIAŁEJ PODLASKIEJ, *Determinanty aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych zamieszkałych na obszarach wiejskich w województwie lubelskim. Raport z badań*, Biała Podlaska 2011, s. 64, 69.

podnoszących kwalifikacje zawodowe. Podkreślić należy, iż większość uczestników projektu zgłasza zapotrzebowanie na indywidualne i grupowe konsultacje z pośrednikiem pracy oraz na konsultacje prawne dotyczące prawa pracy dla osób niepełnosprawnych. Rozmowy telefoniczne przeprowadzane z beneficjentami I i II edycji projektu podczas badania ankietowego w lutym 2013 roku pokazały natomiast, że osoby, które zakończyły już swój udział w projekcie chciałyby mieć dalszą możliwość korzystania z usług wspierających aktywizację zawodową – analogicznych do tych, z których korzystały w ramach projektu. Zainteresowanie usługami wspierającymi aktywizację zawodową nie było przedmiotem badania, jednak pytanie o możliwość skorzystania z nich często było zadawane przez osoby ankietowane. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż osoby te byłyby zainteresowane przede wszystkim doradztwem i szkoleniami odbywającymi się na terenie gminy, w której mieszkają, co wskazuje na to, iż problemy komunikacyjne są jedną z głównych przeszkód utrudniających korzystanie z usług wspierających aktywizację zawodową.

Dostęp do opieki zdrowotnej i usług rehabilitacyjnych

Jednym z kluczowych dla osób niepełnosprawnych zagadnień jest możliwość dostępu do opieki zdrowotnej i usług rehabilitacyjnych. Obszar ten jest niezwykle istotny z punktu widzenia aktywizacji zawodowej, gdyż większość osób niepełnosprawnych, w tym przede wszystkim mieszkańcy wsi, jako główną przyczynę braku aktywności zawodowej wskazuje dolegliwości zdrowotne wynikające z niepełnosprawności. Stan zdrowia znalazł się na trzecim miejscu wśród przyczyn zaniechania aktywności zawodowej przez osoby niepełnosprawne, wskazywanych przez uczestników badania "Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych"³⁸. Również uczestnicy badania ankietowego przeprowadzonego wśród beneficjentów projektu "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich" jako jedną z głównych barier na drodze do podjęcia zatrudnienia wskazywali dolegliwości zdrowotne. Spośród 19 biernych zawodowo uczestników badania ankietowego aż 14 osób (73,7%) wskazało zły stan zdrowia jako jedną z przyczyn pozostawania bez zatrudnienia.

Osoby niepełnosprawne zamieszkujące tereny wiejskie mają trudniejszy dostęp do opieki zdrowotnej i usług rehabilitacyjnych niż niepełnosprawni w miastach. Jedynym lekarzem, do którego mają one praktycznie stały dostęp jest lekarz podstawowej opieki zdrowotnej. Wiele trudności sprawia natomiast osobom niepełnosprawnym zamieszkującym tereny wiejskie korzystanie z pomocy lekarzy

³⁸ A. BARCZYŃSKI, P. RADECKI, *Raport z badań "Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych" przeprowadzonych w ramach realizacji Partnerskiego Projektu "Kluczowa rola gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych"*, Warszawa 2008, s. 104.

specjalistów czy wykonywanie specjalistycznych badań. Trudności te związane są przede wszystkim ze znacznymi odległościami, jakie osoby niepełnosprawne z terenów wiejskich muszą pokonać w celu skorzystania ze specjalistycznej opieki medycznej – zazwyczaj dostępnej tylko w większych miastach³⁹. Skalę zjawiska związanego z trudnościami w dostępie do opieki zdrowotnej pokazują wyniki przeprowadzonych w 2010 roku badań mających na celu sprawdzenie zapotrzebowania na usługi i innego rodzaju pomoc świadczoną osobom niepełnosprawnym zamieszkującym obszary wiejskie województwa lubelskiego. W badaniach wzięło udział 768 kobiet i 837 mężczyzn – osób niepełnosprawnych. 98,75% badanych osób potwierdziło dostępność w swojej najbliższej okolicy lekarza rodzinnego, nieco mniej, bo 92,21% – lekarza dentysty. Znacznie gorzej w wynikach badań wypadła dostępność lekarzy specjalistów, którzy okazali się dostępni w najbliższej okolicy dla 77,19% badanych, a także laboratoriów – okazały się dostępne dla 70,34% ankietowanych. Najgorzej dostępne okazały się szpitale – nie znajdowały się one w pobliżu miejsca zamieszkania blisko 40% respondentów⁴⁰.

Jeszcze trudniejszy niż do opieki zdrowotnej, niepełnosprawni mieszkańcy terenów wiejskich mają dostęp do usług rehabilitacyjnych. Niewielu z nich ma możliwość korzystania z rehabilitacji w pobliżu miejsca swojego zamieszkania, co sprawia, że pomimo wskazań medycznych wiele osób rezygnuje z udziału w zabiegach rehabilitacyjnych. Brak uczestniczenia w działaniach rehabilitacyjnych przyczynia się z kolei do pogorszenia stanu zdrowia i w konsekwencji generuje problemy zdrowotne uniemożliwiające podjęcie zatrudnienia. Należy podkreślić, iż rezygnacja z rehabilitacji nie jest zazwyczaj spowodowana niechęcią osób niepełnosprawnych w dojeżdżaniu na zabiegi (choć i takie sytuacje się zdarzają), ale wywołana jest przede wszystkim nakładami finansowymi, jakie musi ponieść osoba chcąc dojeżdżać na rehabilitację. Obiektywną przeszkodą są także nierzadko problemy komunikacyjne – brak bezpośredniej komunikacji publicznej na danym terenie sprawia, że usługi rehabilitacyjne, wiążące się zazwyczaj z codziennymi dojazdami przez dłuższy czas, są dla wielu niepełnosprawnych mieszkańców wsi niedostępne⁴¹.

³⁹ B. GAĆIARZ, A. OSTROWSKA, W. PAŃKÓW, *dz. cyt.*, s. 46, 92.

⁴⁰ M. MAKARA-STUDZIŃSKA, J. MORYLOWSKA-TOPOLSKA, E. RUDNICKA-DROŻAK, *Zapotrzebowanie na usługi świadczone osobom niepełnosprawnym zamieszkującym obszary wiejskie województwa lubelskiego*, *Medycyna Ogólna*, 2010, nr 16, s. 454-461.

⁴¹ B. GAĆIARZ, A. OSTROWSKA, W. PAŃKÓW, *dz. cyt.* s. 92.; Dane własne na podstawie rozmów z uczestnikami wyjazdowych warsztatów psychoedukacyjnych odbywających się w ramach III edycji projektu "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich.

Wykluczenie cyfrowe

Jednym z najistotniejszych obszarów przyczyniających się do niskiego poziomu aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi jest wciąż jeszcze powszechny na wsiach problem wykluczenia cyfrowego. Zgodnie z danymi Diagnozy Społecznej 2011 z komputera i internetu nie korzysta prawie połowa mieszkańców terenów wiejskich⁴².

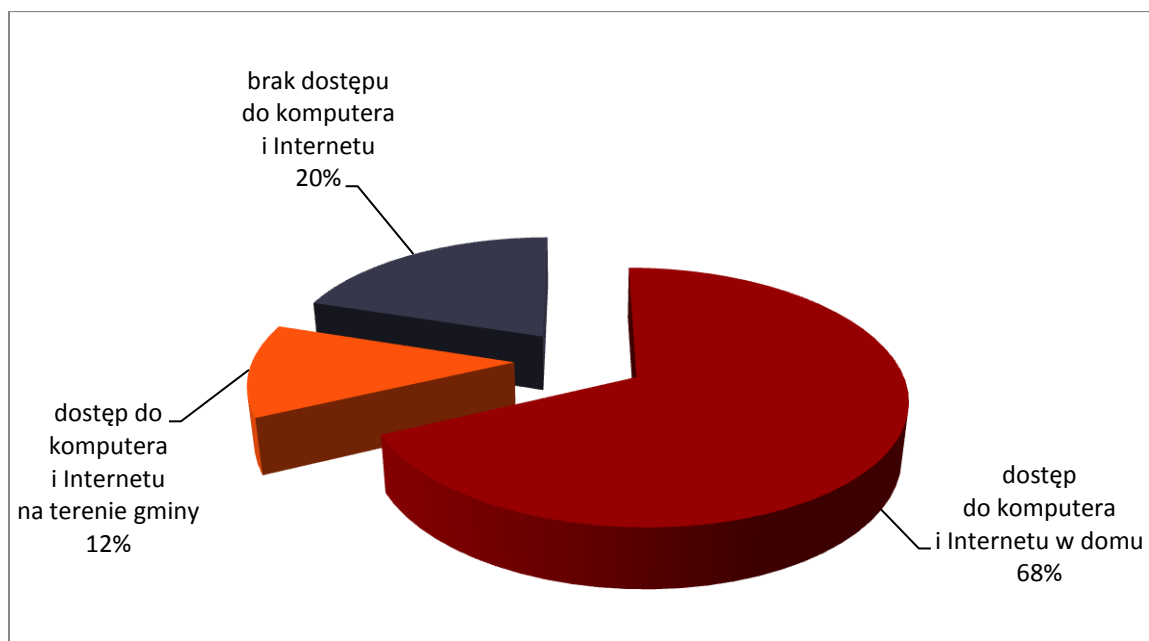
W szczególny sposób problem wykluczenia społecznego dotyka osoby niepełnosprawne zamieszkujące tereny wiejskie. Szacuje się, że z nowoczesnych technologii informacyjnych korzysta zaledwie ok. 30% niepełnosprawnych Polaków. W przypadku niepełnosprawnych mieszkańców wsi odsetek ten jest znacznie niższy. Opisana powyżej sytuacja wynika przede wszystkim z faktu, iż w przypadku niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich dochodzi do kumulacji problemów związanych zarówno z niepełnosprawnością, jak i z faktem zamieszkiwania na wsi. Wiele osób nie ma motywacji do pracy z komputerem uważając, że nie będą w stanie nauczyć się jego obsługi. Wielu zmotywowanych do pracy z komputerem mieszkańców wsi nie ma natomiast środków finansowych na zakup sprzętu komputerowego oraz niezbędnego oprogramowania. Osoby, w których gospodarstwach domowych znajduje się komputer często z kolei nie potrafią go obsługiwać, a w swojej najbliższej okolicy nie mają możliwości skorzystania z bezpłatnych kursów i szkoleń, podczas których mogłyby się tej obsługi nauczyć⁴³.

Powyższe informacje potwierdzają wyniki badania ankietowego przeprowadzonego wśród uczestników projektu "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich". Spośród 66 ankietowanych uczestników projektu dostęp do komputera i Internetu w swoim gospodarstwie domowym miało 68% osób, natomiast korzystanie z komputera i Internetu na terenie gminy możliwe było dla 12% badanych. Dostępu do komputera i Internetu w domu bądź też na terenie gminy nie miało aż 20% uczestników projektu. Podkreślić należy, iż osoby deklarujące całkowity brak dostępu do komputera i internetu to osoby będące uczestnikami dwóch pierwszych edycji projektu, odbywających się w latach 2010-2012. Ponieważ projekt realizowany był na terenie gmin, w których znajdują się utworzone przez Fundację

⁴² J. CZAPIŃSKI, T. PANEK, Diagnoza Społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków, Warszawa 2011, s. 310.

⁴³ M. GROMEK, Rozmowa z Jackiem Zadrożnym, <http://www.internetnawsi.pl/aktualnosci/wykluczenie-cyfrowe-osob-niepelnosprawnych> (01.03.2013); Dane własne na podstawie rozmów z uczestnikami wyjazdowych warsztatów psychoedukacyjnych odbywających się w ramach III edycji projektu "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich".

Pomocy Matematykom i Informatykom Niepełnym Ruchowo Publiczne Punkty Dostępu do Internetu, osoby deklarujące brak dostępu do komputera i internetu teoretycznie miały możliwość korzystania z tych narzędzi na terenie swojej gminy. W praktyce jednak, trudności w dotarciu do danego Punktu (związane z brakiem komunikacji publicznej i/lub z wysokimi kosztami dojazdu) są na tyle znaczne, że osoby niepełnosprawne rezygnują z możliwości korzystania z komputera i internetu na terenie gminy.

Rysunek 4 Możliwości dostępu do komputera i Internetu uczestników projektu „e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich”

Wykluczenie cyfrowe niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich w bezpośredni sposób przekłada się na niski poziom aktywności zawodowej tej grupy społecznej. Większość pracodawców wymaga bowiem od swoich pracowników przynajmniej podstawowych umiejętności w zakresie obsługi komputera i Internetu, co związane jest z faktem, iż komputery wykorzystywane są aż w 95,7% przedsiębiorstw w Polsce (Internet wykorzystywany jest w 93,9% przedsiębiorstw)⁴⁴. Osoby nieposiadające umiejętności obsługi nowoczesnych technologii informacyjnych, do których zalicza się znaczny odsetek niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich, znajdują się więc w znacznie gorszym położeniu na rynku pracy niż osoby, które takimi umiejętnościami dysponują.

⁴⁴ GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Spółczesność Informacyjna w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2007-2011*, Warszawa 2012, s. 40-42.

Podkreślić należy również, iż brak dostępu do komputera i Internetu i/lub nieumiejętność ich obsługi stanowią dla niepełnosprawnych mieszkańców wsi przeszkodę uniemożliwiającą podjęcie pracy zdalnej (telepracy), która jest niezwykle atrakcyjna dla osób niepełnosprawnych, zwłaszcza zamieszkujących tereny wiejskie, gdzie występują problemy komunikacyjne. Ponieważ głównymi wymogami telepracy są posiadanie komputera i Internetu oraz dobra umiejętność ich obsługi, osoby niepełnosprawne, które tych warunków nie spełniają nie mają możliwości podjęcia tej nierzadko jedynej dla nich dostępnej formy zatrudnienia⁴⁵.

Otoczenie instytucjonalne

Problem niskiej aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi uwarunkowany jest w dużej mierze czynnikami występującymi w otoczeniu instytucjonalnym osób niepełnosprawnych. Wynika to z faktu, iż na obszarach wiejskich funkcjonuje niewiele instytucji mogących udzielać wsparcia osobom niepełnosprawnym, a specyfika ich działania jest inna niż specyfika działania analogicznych instytucji działających w miastach.

Gminy wiejskie borykają się zazwyczaj z trudną sytuacją finansową, co sprawia, że potrzeby społeczne ich mieszkańców odsuwane są na dalszy plan. Działania władz gminnych koncentrują się przede wszystkim na infrastrukturze technicznej oraz na niezbędnych przedsięwzięciach inwestycyjnych. Przedstawiciele instytucji gminnych zazwyczaj nie mają wiedzy zarówno na temat liczby osób niepełnosprawnych zamieszkujących na terenie gminy, jak i na temat sposobów prowadzenia polityki ukierunkowanej na wyrównywanie szans osób niepełnosprawnych⁴⁶.

Podczas rekrutacji gmin do III edycji projektu "e-Centra szansą na usamodzielnienie się osób niepełnosprawnych z terenów wiejskich" wysłano zaproszenia do kilkudziesięciu gmin z terenu całej Polski. Kontakt telefoniczny z Urzędami Gmin, do których wysłano zaproszenia pokazał, że wielu pracowników urzędów uważa, że na terenie ich gmin problem niepełnosprawności nie występuje lub też jest on znikomy.

Nieświadomość skali zjawiska niepełnosprawności sprawia, że wiele gmin nie posiada wieloletnich strategii rozwiązywania problemów społecznych, a problematyka osób niepełnosprawnych nie jest traktowana jako obszar wymagający zainteresowania. Pomoc niepełnosprawnym mieszkańcom wsi jest więc świadczona prawie wyłącznie przez Gminne Ośrodki Pomocy Społecznej, zazwyczaj

⁴⁵ A. BARCZYŃSKI, P. RADECKI, *dz. cyt.*, s. 61.

⁴⁶ B. GAĆIARZ, A. OSTROWSKA, W. PAŃKÓW, *dz. cyt.*, s. 41.

traktujące niepełnosprawnych jako kolejną kategorię osób, którym należy się wypłata świadczeń pieniężnych. Takie podejście do osób niepełnosprawnych sprawia, że administracja gminna zazwyczaj nie angażuje się ani w poprawę sytuacji życiowej osób niepełnosprawnych, ani w proces aktywizacji zawodowej tej grupy⁴⁷.

Uczestnicy badania "Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych" przeprowadzonych w ramach projektu "Kluczowa rola gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych" określili zaangażowanie administracji gminnej w proces aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych jako raczej przeciętne i niskie. Podkreślić należy, że jako zupełnie niezaangażowaną administrację gminną postrzega 24,5% osób niepełnosprawnych oraz 25,2% członków rodzin osób niepełnosprawnych. Osoby biorące udział w badaniach za najistotniejsze przyczyny niskiego zaangażowania instytucji gminnych uznały brak zainteresowania pomocą osobom niepełnosprawnym, brak środków finansowych, ale także brak zainteresowania samych osób niepełnosprawnych uzyskaniem pomocy. Uzyskane wyniki doprowadziły autorów raportu z badań do stwierdzenia, iż "trudno w praktyce mówić o kluczowej roli gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych"⁴⁸. Wyniki przytoczonego powyżej badania potwierdzają wnioski z badania "Integracja społeczna i aktywizacja zawodowa osób niepełnosprawnych zamieszkałych w małych miastach i na terenach wiejskich. Uwarunkowania sukcesów i niepowodzeń". Spośród instytucji działających na terenie gmin, w których prowadzone były badania, żadna nie posiadała strategii na rzecz osób niepełnosprawnych, a pomoc osobom niepełnosprawnym w każdej z nich ograniczała się do doraźnej pomocy materialnej. Godny zauważenia jest również fakt, iż jako główną przyczynę braku wsparcia instytucjonalnego dla niepełnosprawnych mieszkańców wsi przedstawiciele instytucji lokalnych wskazywali brak środków materialnych⁴⁹.

⁴⁷ *Tamże*, s.42.

⁴⁸ A. BARCZYŃSKI, P. RADECKI, *dz. cyt.*, s. 132-133.

⁴⁹ B. GAĆIARZ, A. OSTROWSKA, W. PAŃKÓW, *dz. cyt.*, s. 41.

Sposoby zwiększania poziomu aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych zamieszkujących tereny wiejskie – projekt „e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich”

Przedstawione powyżej czynniki determinujące niską aktywność zawodową niepełnosprawnych mieszkańców wsi pokazują, że konieczne jest podejmowanie działań ukierunkowanych z jednej strony, na bezpośrednie zwiększanie poziomu aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych zamieszkujących tereny wiejskie, z drugiej strony natomiast na oddziaływanie na te obszary, które w największym stopniu generują bierną postawę niepełnosprawnych mieszkańców wsi na rynku pracy. Kompleksowe działania obejmujące zarówno osoby niepełnosprawne, jak i ich otoczenie są jedyną szansą trwałego zwiększenia poziomu aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi.

Przykładem takich działań był projekt "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich" realizowany przez Fundację Pomocy Matematykom i Informatykom Niepełnosprawnym Ruchowo, współfinansowany ze środków PFRON. Celem projektu, realizowanego w okresie 01.01.2010 do 31.03.2013 było zwiększenie samodzielności osób niepełnosprawnych (beneficjentów projektu). Do realizacji celów projektu został wykorzystany potencjał Centrów Kształcenia na Odległość na Wsiach, w których strukturze zostały wdrożone specjalistyczne działania mające zwiększyć zaradność życiową i niezależność osób niepełnosprawnych zamieszkujących tereny wiejskie. Łącznie w trzech edycjach projektu wzięło udział 185 osób niepełnosprawnych zamieszkujących tereny wiejskie.

Beneficjenci projektu mieli możliwość skorzystania z bezpłatnych warsztatów rozwoju i wzmacniania kompetencji społecznych, szkoleń tematycznych, spotkań realizowanych w ramach środowiskowych grup wsparcia oraz wyjazdowych warsztatów psychoedukacyjnych. Wsparcie oferowane w ramach projektu było dostosowane do indywidualnych potrzeb jego uczestników, diagnozowanych podczas spotkań z psychologiem/doradcą poświęconych przygotowaniu Indywidualnego Planu Działania (IPD). Głównym celem IPD było określenie potrzeb i braków każdego beneficjenta w zakresie komunikacji społecznej i zaradności życiowej, dobranie takich form wsparcia, które będą wspomniane braki kompensowały, a także zapewnienie optymalnego funkcjonowania uczestników projektu w długoterminowej perspektywie.

Dzięki swoim założeniom, projekt umożliwił wspieranie jego uczestników we wszystkich tych obszarach, które determinują niską aktywność zawodową niepełnosprawnych mieszkańców wsi, i które zostały scharakteryzowane we wcześniejszej części niniejszego opracowania. Możliwość udziału w bezpłatnych i odbywających się na terenie gminy szkoleniach przyczyniła się do wzrostu wiedzy i umiejętności uczestników projektu, a także umożliwiła im korzystanie z kształcenia ustawicznego. Dodatkowo, dla wielu beneficjentów udział w projekcie stał się motywacją do uzupełnienia swojego wykształcenia. Podkreślić należy, iż położenie w projekcie nacisku na zwiększenie umiejętności niepełnosprawnych mieszkańców wsi w zakresie obsługi komputera i Internetu przyczyniło się do zmniejszenia w tej grupie społecznej poziomu wykluczenia cyfrowego.

Niezwykle cennym doświadczeniem była dla uczestników projektu możliwość korzystania z usług wspierających aktywizację zawodową. Dzięki udziałowi, niejednokrotnie po raz pierwszy w życiu, w warsztatach z zakresu psychoedukacji, aktywizacji zawodowej, pośrednictwa pracy oraz prawa pracy beneficjenci zwiększyli swoją motywację do podjęcia zatrudnienia. Konsultacje z doradcą zawodowym/psychologiem pomogły im natomiast zaplanować ścieżkę swojego rozwoju zawodowego i społecznego.

Integralnym elementem projektu były wyjazdowe warsztaty psychoedukacyjne, podczas których beneficjenci poza udziałem w warsztatach mieli możliwość korzystania z zabiegów rehabilitacyjnych. Korzyści wynikające z zabiegów rehabilitacyjnych sprawiły, że wielu uczestników projektu zdecydowało się na poszukanie w swojej okolicy możliwości podjęcia rehabilitacji, a także na wygospodarowanie na nią czasu oraz środków finansowych.

Jedną z największych wartości wyjazdowych warsztatów psychoedukacyjnych stało się zaangażowanie rodzin uczestników w proces ich usamodzielniania się oraz aktywizacji zawodowej i społecznej. W warsztatach wyjazdowych brali udział członkowie rodzin tych beneficjentów projektu, którzy wymagali największego wsparcia w codziennym funkcjonowaniu. Przedstawiciele rodzin towarzysząc swoim podopiecznym podczas warsztatów mieli okazję poszerzyć swoją wiedzę na temat niepełnosprawności oraz sposobów zwiększania samodzielności osób niepełnosprawnych. Z rozmów z uczestnikami warsztatów wyjazdowych wynika, iż wielu członków rodzin właśnie podczas nich usłyszało, że osoba niepełnosprawna może podjąć zatrudnienie oraz że posiadanie orzeczenia o stopniu niepełnosprawności nie jest równoznaczne z niemożnością wykonywania pracy zawodowej.

Trzyletni okres realizacji projektu "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich" umożliwił wypracowanie oraz sprawdzenie w praktyce modelu działań aktywizujących, dostosowanego do potrzeb, możliwości i oczekiwań osób niepełnosprawnych

zamieszkujących tereny wiejskie. Doświadczenia wynikające z realizacji projektu pokazują, iż wypracowany model działań aktywizacyjnych jest skuteczny oraz że jego wdrażanie przynosi wymierne korzyści w postaci zwiększenia poziomu aktywności zawodowej i społecznej niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich.

Skuteczność wypracowanego modelu potwierdzają wyniki monitoringu zatrudnienia przeprowadzonego we wrześniu i październiku 2012 roku wśród uczestników I i II edycji projektu. W przeprowadzonym drogą telefoniczną badaniu ankietowym wzięło udział 37,2% beneficjentów obu edycji.

Uczestnicy badania zostali spytani o to czy po zakończeniu udziału w projekcie podjęli zatrudnienie, jeśli tak to w jaki sposób szukali pracy, w jakiej formie zostali zatrudnieni oraz czy nadal pracują w tym miejscu. Osoby, które utraciły zatrudnienie zostały dodatkowo spytane o przyczynę zakończenia pracy, datę oraz o to czy podjęły zatrudnienie w innym miejscu. Z danych uzyskanych na podstawie badania wynika, iż zatrudnienie po zakończeniu swojego udziału w projekcie podjęło aż 20% beneficjentów. Spośród osób, które podjęły zatrudnienie, zdecydowana większość podjęła je w formie umowy o pracę. Z informacji uzyskanych podczas badania ankietowego wynika, iż prawie wszyscy beneficjenci, którzy podjęli zatrudnienie, nadal pracują w tym samym miejscu. Osoby, które utraciły zatrudnienie jako przyczynę podały wygaśnięcie umowy.

Powyższe dane jednoznacznie pokazują, iż niezbędnym elementem zwiększania poziomu aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców terenów wiejskich jest kompleksowe i jednoczesne oddziaływanie na te obszary, które determinują niski poziom aktywności zawodowej niepełnosprawnych mieszkańców wsi. Rezultaty osiągnięte podczas realizacji projektu "e-Centra szansą na usamodzielnienie się niepełnosprawnych mieszkańców z terenów wiejskich" dowodzą jednocześnie, iż osoby niepełnosprawne zamieszkujące obszary wiejskie nie muszą być skazane na marginalizację i wykluczenie społeczne.

O autorce

Karolina Włodarczyk – absolwentka kierunku nauki o rodzinie na Uniwersytecie Opolskim oraz Studium Systemowej Terapii Rodzin. Koordynator projektów finansowanych z różnych źródeł. Certyfikat IPMA poziom D. od 2011 roku pracuje w opolskim oddziale Fundacji Pomocy Matematykom i Informatykom Niepełnym Ruchowo.

Bibliografia

B.N.A., *Uprawnienia osób niepełnosprawnych*, <http://www.niepelnosprawni.gov.pl/uprawnienia-osob-niepelnosprawny/>, (24.02.2012).

BARCZYŃSKI A., *Propozycje narzędzi likwidacji zidentyfikowanych barier zatrudnienie osób niepełnosprawnych*, w: *Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych - możliwości przełamania barier zatrudniania. Materiały z konferencji "Kluczowa rola gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych" 19.03.2008.*

BARCZYŃSKI A., RADECKI P., *Raport z badań "Identyfikacja przyczyn niskiej aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych" przeprowadzonych w ramach realizacji Partnerskiego Projektu "Kluczowa rola gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych"*, Warszawa 2008.

BIURO PEŁNOMOCNIKA RZĄDU DS. OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH, *Informacja analityczna nt. sytuacji osób niepełnosprawnych w 2011 roku. Statystyczny opis sytuacji osób niepełnosprawnych w 2011 roku*, <http://www.niepelnosprawni.gov.pl/niepelnosprawnosc-w-liczbach-/rynek-pracy/In-formacje-i-dane-dotyczace-rynk/>, (27.02.2013).

CHŁOŃ-DOMIŃCZAK A., POZNAŃSKA D., *Promocja zatrudnienia osób niepełnosprawnych na otwartym rynku pracy*, Międzynarodowa Organizacja Pracy, Budapeszt 2007.

CZAPIŃSKI J., PANEK T., *Diagnoza Społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa 2011.

DZIUGIEŁ K., *Bezrobocie na obszarach wiejskich województwa mazowieckiego*, Warszawa 2011.

GĄCIARZ B., OSTROWSKA A., PAŃKÓW W., *Integracja społeczna i aktywizacja zawodowa osób niepełnosprawnych zamieszkałych w małych miastach i na terenach wiejskich - uwarunkowania sukcesów i niepowodzeń*, Warszawa 2008.

GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Kwartalne Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL)*, dane średnioroczne.

GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Osoby niepełnosprawne oraz ich gospodarstwa domowe 2002. Część II Gospodarstwa domowe*, Warszawa 2003.

GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Pojęcie stosowane w badaniach statystycznych statystyki publicznej. Bezrobotni według BAEL i NSP 2002*, http://www.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-20.htm, (27.02.2013).

GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2012.

GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY, *Spółeczeństwo Informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2007-2011*, Warszawa 2012, s. 40-42.

GROMEK M., Rozmowa z Jackiem Zadrożnym, <http://www.internetnawsi.pl/aktualnosci/wykluczenie-cyfrowe-osob-niepelnosprawnych> (01.03.2013).

KISIELEWSKA-MELLER J., *Uszkodzenie słuchu a społeczna marginalizacja, dyskryminacja, wykluczenie*, w: GRZESIAK H., FRYZA M., RATAJCZAK K. (red.), *Wykluczenie społeczne wczoraj i dziś*, Poznań 2012.

KOMISJA EUROPEJSKA, *Europejska strategia w sprawie niepełnosprawności 2010-2020: Odnowione zobowiązane do budowania Europy bez barier*, Bruksela 2010.

MAJEWSKI T., *Osoby niepełnosprawne: problemy, potrzeby i możliwości zawodowe*, w: *Materiały szkoleniowe do cykli szkoleniowych prowadzonych przez Krajową Izbę Gospodarczo-Rehabilitacyjną w ramach realizacji Projektu Partnerskiego pt.: "Kluczowa rola gminy w aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych"*.

MAKARA-STUDZIŃSKA M., MORYLOWSKA-TOPOLSKA J., RUDNICKA-DROŻAK E., *Zapotrzebowanie na usługi świadczone osobom niepełnosprawnym zamieszkującym obszary wiejskie województwa lubelskiego*, *Medycyna Ogólna*, 2010, nr 16.

MINISTERSTWO EDUKACJI NARODOWEJ, *Program Rozwoju Edukacji na Obszarach Wiejskich na lata 2008-2013*, Warszawa 2008.

OFFICER A., *World Report on Disability*, "Niepełnosprawność - zagadnienia, problem, rozwiązania" 2012, nr IV.

PAŃSTWOWA SZKOŁA WYŻSZA IM. PAPIEŻA JANA PAWŁA II W BIAŁEJ PODLASKIEJ, *Determinanty aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych zamieszkałych na obszarach wiejskich w województwie lubelskim. Raport z badań*, Biała Podlaska 2011.

RADA MINISTRÓW, *Informacja Rządu Rzeczypospolitej Polskiej o działaniach podejmowanych w 2011 roku na rzecz realizacji uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 roku Karta Praw Osób Niepełnosprawnych*, Warszawa 2012.

ROKICKI B., HRYNIEWICKA A., *Definicje bezrobocia, jego przyczyny i konsekwencje*, w: ARENDT Ł., HRYNIEWICKA A., KULAK-DOLATA I., ROKICKI B., *Bezrobocie – między diagnozą a działaniem*, Warszawa 2012.

ŚLEBODA R., *Kierunek i poziom wykształcenia osób z niepełnosprawnościami*, "Niepełnosprawność - zagadnienia, problem, rozwiązania" 2012, nr II.

WORLD HEALTH ORGANIZATION, *World Report on Disability*, New York 2011.

ZADROŻNY J., *Edukacja ustawiczna osób z niepełnosprawnościami*, w: RZECZNIK PRAW OBYWATELSKICH, *Równe szanse w dostępie do edukacji osób z niepełnosprawnościami. Analizy i zalecenia*, Warszawa 2012.

ZGROMADZENIE OGÓLNE ONZ, *Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych*, New York 2006.

Ta publikacja jest dostępna na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – na tych samych warunkach 3.0 Polska.

<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/pl/>